

01.2018

διαΝΕΟσις

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΡΕΥΝΑΣ & ΑΝΑΛΥΣΗΣ

Διαγενεακή Μεταβίβαση Πόρων και Αξιών σε Περίόδους Κρίσης:

Μεταβολές στην Απασχόληση και Εκπαίδευση
των Νέων στην Ελλάδα

Ασημίνα Χριστοφόρου, Φαίη Μακαντάση,
Κυριάκος Πιερρακάκης, Πάνος Τσακλόγλου

Ιανουάριος 2018

Ομάδα Έργου

Ασημίνα Χριστοφόρου

Συμβασιούχος Επίκουρη Καθηγήτρια, Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Φαίη Μακαντάση

Research Analyst, διαΝΕΟσις

Συμβασιούχος Επίκουρη Καθηγήτρια, Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Κυριάκος Πιερρακάκης

Διευθυντής Ερευνών, διαΝΕΟσις

Πάνος Τσακλόγλου

Καθηγητής, Τμήμα Διεθνών και Ευρωπαϊκών Οικονομικών Σπουδών, Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Μέλος Εποπτικού Συμβουλίου, διαΝΕΟσις

1. Εισαγωγή¹

Κατά την περίοδο 1996-2007, ο ρυθμός αύξησης του πραγματικού κατά κεφαλήν ΑΕΠ στην Ελλάδα ήταν 3,5%, σημαντικά υψηλότερος από τον μέσο όρο της ΕΕ (2,3%) και της Ευρωζώνης (1,9%) (EUROSTAT 2017). Ωστόσο, το ποσοστό ανεργίας στην Ελλάδα το 2007 ήταν 8,5%, υψηλότερο από αυτό της ΕΕ και της Ευρωζώνης (και των δύο 7,2%). Την ίδια χρονιά, μεταξύ των χωρών-μελών της ΕΕ, η Ελλάδα είχε τα υψηλότερα ποσοστά ανεργίας στους νέους κάτω των 25 ετών (22,7%) και στις γυναίκες (12,9%). Για τους νέους, το πρόβλημα της μετάβασης από την εκπαίδευση στην αγορά εργασίας ήταν αρκετά σοβαρό (Καραμεσίνη 2006, Mitrakos et al. 2010, Dendrinos 2014). Η αύξηση του κατά κεφαλήν ΑΕΠ της ελληνικής οικονομίας βασίστηκε στην κατανάλωση και στον εξωτερικό δανεισμό. Όταν «έσκασε η φούσκα», η Ελλάδα γνώρισε μία από τις σοβαρότερες και παρατεταμένες κρίσεις που σημειώθηκαν σε μια ανεπτυγμένη χώρα από τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Από το 2008 έως το 2016, η σωρευτική μείωση του πραγματικού κατά κεφαλήν ΑΕΠ ήταν 25,1%. Κατά τη διάρκεια της περιόδου αυτής, η ανεργία εκτοξεύθηκε. Το 2013 το συνολικό ποσοστό ανεργίας ανήλθε στο 27,5% (πάνω από τα τρία τέταρτα των ανέργων ήταν μακροχρόνια άνεργοι), ενώ το ποσοστό ανεργίας των νέων έφθασε το 58,3%. Έκτοτε σημειώθηκε σταδιακή μείωση, αλλά το συνολικό ποσοστό ανεργίας και το ποσοστό ανεργίας των νέων παραμένουν σε πολύ υψηλά επίπεδα, τα υψηλότερα στην ΕΕ: 23,6% και 47,3%, αντίστοιχα, το 2016. Ομοίως, στις ηλικιακές ομάδες 25-29 και 30-34 καταγράφονται πολύ υψηλά ποσοστά ανεργίας, πάλι τα υψηλότερα στην ΕΕ: 33,8% και 26,9%, αντίστοιχα.

Πριν από την κρίση η νεολαία δεν θεωρήθηκε ιδιαίτερα ευάλωτη, παρά τα υψηλά ποσοστά ανεργίας, ιδιαίτερα μεταξύ των νέων και των γυναικών, τις εξαιρετικά ανεπαρκείς παροχές ασφάλισης και ανεργίας, τη σχεδόν ανύπαρκτη βοήθεια για την ανεργία, τις χαμηλές δαπάνες για ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης και την έλλειψη συστήματος ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος (Τσακλόγλου κ.ά. 2016). Τούτο οφειλόταν στον κεντρικό ρόλο της οικογένειας και των ισχυρών δεσμών μεταξύ των μελών της οικογένειας, οι οποίοι συχνά υποκαθιστούσαν το αδύναμο κράτος πρόνοιας. Παρά την ανεπαρκή προστασία που προσφέρει το κράτος πρόνοιας στην Ελλάδα (Ferrera 1996), εφόσον τουλάχιστον ένα μέλος της οικογένειας –συνήθως

¹ Απόδοση στην ελληνική γλώσσα ορισμένων τμημάτων από τη μελέτη με τίτλο "Intergenerational Transmission of Resources and Values in Times of Crisis: Shifts in Young Adults' Employment and Education in Greece", που πρόκειται να συμπεριληφθεί σε βιβλίο των εκδόσεων Palgrave-Macmillan με τίτλο *Work Attitudes and the Family: The Intergenerational Transmission of Economic Self-Sufficiency* και επιμέλεια των Daniela Paukerová (Πανεπιστήμιο Οικονομικών Πράγας, Τσεχία), Bernhard Kittel (Πανεπιστήμιο Βιέννης, Αυστρία) & Jale Tosun (Πανεπιστήμιο Χαϊδελβέργης, Γερμανία). Βασίζεται σε έρευνα που πραγματοποιήθηκε από τη διαΝΕΟσις, σε συνεργασία με το Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, στα πλαίσια του ευρωπαϊκού προγράμματος CUPESSE (Cultural Pathways to Economic Self-Sufficiency and Entrepreneurship).

ο άντρας, ως αρχηγός της οικογένειας– συνδέεται τυπικά με την αγορά εργασίας, υπάρχει ανακατανομή πόρων εντός της οικογένειας, αποτρέποντας σε σημαντικό βαθμό ακραίες συνθήκες φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού (Karamessini 2006). Η κατάσταση αυτή άλλαξε δραματικά στη διάρκεια της κρίσης. Ο αριθμός των νοικοκυριών με άτομα σε ανεργία εκτοξεύθηκε –μεταξύ 2008 και 2013 το ποσοστό των ατόμων ηλικίας 0-17 και 18-59 που ζουν σε νοικοκυριά ανέργων αυξήθηκε από 3,6% και 7,5% σε 13,3% και 19,6%, αντίστοιχα. Έτσι, η οικογένεια δεν θα μπορούσε πλέον να προστατεύει αποτελεσματικά τα νεαρά άνεργα μέλη της (O'Reilly et al. 2015). Ταυτόχρονα, η προϋπάρχουσα καθυστέρηση στη μετάβαση από το σχολείο στην εργασία ενισχύθηκε, οδηγώντας σε υψηλότερη ανεργία, χαμηλότερα εισοδήματα και μείωση της οικονομικής στήριξης των νέων (Matsaganis 2015).

Προς το παρόν, υπάρχουν λίγες μελέτες που εξετάζουν την ελληνική αγορά εργασίας στη διάρκεια της κρίσης, και ιδιαίτερα τους ποιοτικούς, διαγενεακούς παράγοντες που επηρεάζουν την απασχόληση και ευημερία των νέων. Στη μελέτη αυτή αναλύουμε τη διαγενεακή μεταβίβαση πόρων και αξιών μέσα στην οικογένεια και πώς σχετίζεται με την απασχόληση και την εκπαίδευση των νέων στην Ελλάδα. Πραγματοποιήθηκαν διεξοδικές συνεντεύξεις με 10 οικογένειες και εκπροσώπους τριών γενεών – τους νέους, τους γονείς και τους παππούδες/ γιαγιάδες – προκειμένου να παρακολουθήσουμε και να καταγράψουμε την εκπαιδευτική και επαγγελματική εμπειρία των νέων στην Ελλάδα, καθώς και τις σχέσεις τους με τους γονείς και τους παππούδες/ γιαγιάδες. Στην εργασία αυτή ξεκινάμε με μια περιγραφή της μεθοδολογίας της έρευνας. Στη συνέχεια παρουσιάζουμε τα αποτελέσματα της έρευνας βάσει κοινωνικοοικονομικών αναλύσεων. Διερευνούμε πώς τα άτομα τριών διαφορετικών γενεών διαμορφώνουν και διαμορφώνονται από τις κοινωνικές δομές, και ιδιαίτερα πώς οι αλληλεπιδράσεις αυτές επηρεάζουν στο πλαίσιο της οικογένειας τόσο τον συνδυασμό των πόρων και αξιών που μεταβιβάζονται στις νέες γενιές, όσο και την ίδια τη διαδικασία μεταβίβασης. Αν και το δείγμα είναι περιορισμένο και καλύπτει μόνο ορισμένες πτυχές της ζωής των νέων, τα αποτελέσματα μπορούν να δώσουν μια εικόνα των συνθηκών που επικρατούν σήμερα στην Ελλάδα, και το έναυσμα για περαιτέρω συζήτηση και έρευνα στο μέλλον στην Ελλάδα και σε άλλες χώρες.

Βασικό συμπέρασμα είναι ότι η οικογένεια επηρεάζει σημαντικά την απασχόληση και την εκπαίδευση των νέων. Περισσότερο από οποιονδήποτε άλλο οικονομικό και κοινωνικό θεσμό, η οικογένεια παίζει σημαντικό ρόλο στη μεταβίβαση πόρων και αξιών στις νεότερες γενιές. Ωστόσο, η σημερινή κρίση αναμφισβήτητα έχει επηρεάσει την απασχολησιμότητα των νέων, τη μετάβασή τους από το σχολείο στην αγορά εργασίας και τον ρόλο των κοινωνικών θεσμών, ιδίως της οικογένειας. Τα αποτελέσματα της έρευνας δείχνουν ότι οι νέοι στην Ελλάδα ήδη απαντούν στις αλλαγές που επιβάλλονται από τις τρέχουσες κρίσεις, αναζητώντας νέες ευκαιρίες και

νέους τρόπους οικονομικής παραγωγής και κοινωνικής αναπαραγωγής. Το ερώτημα είναι αν οι μεταβολές αυτές μπορούν να εξασφαλίσουν την απασχολησιμότητα των νέων, την οικονομική αυτάρκεια και την ευημερία τους σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο, ή απλώς αναπαράγουν τις αντιλήψεις και τους διχασμούς του παρελθόντος, οδηγώντας σε κοινωνικές αναταραχές και πολιτική αστάθεια. Το θέμα αυτό αναλύουμε στο τέλος της παρούσας εργασίας.

2. Μεθοδολογία και δημογραφικά στοιχεία

Η έρευνα βασίστηκε συνολικά σε 30 συνεντεύξεις: δέκα νέους ηλικίας 18 έως 35 ετών, μαζί με ένα γονέα και έναν παππού ή γιαγιά. Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν το πρώτο τρίμηνο του έτους 2017 και διεξήχθησαν από τη Δρ. Φαίη Μακαντάση του ερευνητικού οργανισμού διαΝΕΟσις, που εκπροσωπεί την Ελλάδα στο ευρωπαϊκό ερευνητικό πρόγραμμα CUPESSSE. Τα δημογραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος συνοψίζονται στους Πίνακες 1α και 1β στο Παράρτημα. Σύμφωνα με τις κατευθυντήριες γραμμές του CUPESSSE για τη διεξαγωγή των συνεντεύξεων, το δείγμα των νέων αποτελείται από πέντε άνδρες και πέντε γυναίκες και κατανέμονται εξίσου στις ακόλουθες επαγγελματικές κατηγορίες: 1) απασχόληση σε οικογενειακή επιχείρηση, 2) αυτοαπασχολούμενος(-η), 3) σε εκπαίδευση, 4) άνεργος(-η) και 5) απασχολούμενος(-η).

Στο συνολικό δείγμα τα δύο φύλα εκπροσωπούνται σχεδόν ισότιμα, καθώς το ποσοστό των γυναικών είναι μόνο ελαφρώς υψηλότερο (54% γυναίκες και 46% άντρες). Η μέση ηλικία των νέων στο δείγμα είναι 27, των γονιών είναι 56 και των παππούδων/γιαγιάδων λίγο πάνω από 80. Μόνο δύο από τους νέους είναι παντρεμένοι. Όλοι οι γονείς είναι παντρεμένοι, με μέσο αριθμό παιδιών γύρω στα δύο, ενώ από τους παππούδες/γιαγιάδες ορισμένοι είναι παντρεμένοι και άλλοι έχουν χάσει τον (την) σύζυγό τους, με έναν μέσο αριθμό τριών παιδιών. Οκτώ παππούδες/γιαγιάδες και τρεις γονείς στο δείγμα μας είναι συνταξιούχοι (βλ. λεπτομέρειες στους Πίνακες 1α και 1β στο Παράρτημα). Επίσης, σχεδόν οι μισοί στο δείγμα προέρχονται από αγροτική περιοχή και οι υπόλοιποι από αστική περιοχή. Αξίζει να σημειωθεί ότι σε ορισμένες περιπτώσεις η οικογένεια του νέου προέρχεται από μια αγροτική περιοχή και μετανάστευσε στην αστική περιοχή αναζητώντας καλύτερες συνθήκες εργασίας και διαβίωσης. Αργότερα μερικές από τις οικογένειες αυτές αποφάσισαν να επιστρέψουν στην αγροτική περιοχή από την οποία κατάγονταν για να εκμεταλλευτούν περιουσιακά στοιχεία που είχαν κληρονομήσει από προηγούμενες γενιές και περιλαμβάνουν ακίνητα σε γη ή κτίρια, τα οποία καλλιεργούνται για προσωπική χρήση ή εκμισθώνονται για γεωργικές ή τουριστικές δραστηριότητες.

Όλες οι οικογένειες του δείγματος έχουν ελληνική ιθαγένεια, εκτός από εκείνη που μετανάστευσε στην Ελλάδα από τα Βαλκάνια, ώστε ο νέος που συμμετείχε

στις συνεντεύξεις να αρχίσει το σχολείο στην Ελλάδα. Σύμφωνα με στοιχεία του υπουργείου Εσωτερικών, πάνω από 550.000 (νόμιμοι) μετανάστες ζουν σήμερα στην Ελλάδα, οι περισσότεροι από τους οποίους προέρχονται από τα Βαλκάνια (υπουργείο Εσωτερικών 2017). Όταν ξέσπασε η κρίση, αυξήθηκε η μετανάστευση των Ελλήνων προς το εξωτερικό, ιδίως των νέων με υψηλότερα επίπεδα εκπαίδευσης. Από το 2008 μέχρι το 2013, πάνω από 200.000 νέοι ηλικίας 25-39 ετών εξήλθαν μόνιμα από τη χώρα με κατεύθυνση πιο ανεπτυγμένες χώρες, αναζητώντας εργασία με καλύτερη αμοιβή και καλύτερες προοπτικές κοινωνικής και οικονομικής προόδου (Τράπεζα της Ελλάδας 2016, Λαζαρέτου 2016). Η διαΝΕΟσις και το Εργαστήριο Δημογραφικών και Κοινωνικών Αναλύσεων του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας (2016) ισχυρίζονται ότι αυτό το νέο κύμα μετανάστευσης είναι πιθανό να συνεχιστεί για όσο χρονικό διάστημα διατηρούνται αρνητικές προοπτικές ανάπτυξης και απασχόλησης στη χώρα. Συγκεκριμένα, στο δείγμα δύο νέοι είχαν μεταναστεύσει ή σκέφτονται να μεταναστεύσουν στο εξωτερικό, με την ενθάρρυνση των οικογενειών τους, ενώ κάποιοι γονείς και παππούδες/γιαγιάδες ανέφεραν ότι στο παρελθόν, όταν ήταν νεότεροι, είχαν μεταναστεύσει ή είχαν σκεφτεί να μεταναστεύουν στο εξωτερικό για να υποστηρίξουν τις οικογένειές τους.

Στο δείγμα κυριαρχούν η απασχόληση στον δημόσιο τομέα και η αυτοαπασχόληση. Αυτό αντικατοπτρίζει αντιλήψεις, οι οποίες είναι ευρέως διαδεδομένες στην Ελλάδα και παροτρύνουν τους νέους να γίνουν δημόσιοι υπάλληλοι ή να αποκτήσουν δική τους επιχείρηση, επειδή οι δουλειές αυτές θεωρείται ότι προσφέρουν αίσθημα ασφάλειας και κοινωνική θέση σε σχέση με την απασχόληση στον ιδιωτικό τομέα. Υπενθυμίζουμε ότι όσοι δηλώνουν αυτοαπασχόληση δεν είναι απαραίτητα επιχειρηματίες. Μπορεί να υπογράφουν σύμβαση ως ελεύθεροι επαγγελματίες για να παρέχουν αγαθά και υπηρεσίες, σε έναν ή περισσότερους πελάτες, όπως ένας εργαζόμενος, αλλά υιοθετούν καθεστώς αυτοαπασχόλησης, επειδή δεν δικαιούνται τις παροχές προς εργαζομένους που συνήθως καλύπτονται από τους εργοδότες. Αυτό πια έχει γίνει μια πάγια τακτική στην Ελλάδα μετά την κρίση, συμβάλλοντας στην αύξηση του ποσοστού αυτοαπασχόλησης, το οποίο είναι το υψηλότερο στην Ευρώπη. Πρόσφατα ψηφίστηκε σχετική νομοθεσία για να αλλάξει η κατάσταση, αλλά αναμένεται να δούμε πώς θα εφαρμοστεί. Στο μεταξύ οι νέοι στο δείγμα δήλωσαν ότι η αυτοαπασχόληση είναι ίσως ο μόνος τρόπος για να βρουν δουλειά στην Ελλάδα. Υποστηρίζουν ότι αυτή η λύση έχει πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα. Από τη μία πλευρά, μπορούν να διαπραγματευτούν με τους εργοδότες τους όρους απασχόλησής τους, αναπροσαρμόζοντας τους μισθούς και τις ώρες εργασίας. Μπορούν επίσης να βρουν εργασία ευκολότερα αναλαμβάνοντας διάφορα έργα με διαφορετικούς εργοδότες. Από την άλλη πλευρά, οι συνθήκες απασχόλησής τους καθίστανται ακόμα πιο επισφαλείς καθώς ως αυτοαπασχολούμενοι καλούνται να καταβάλλουν σημαντικές ασφαλιστικές εισφορές και φόρους, ενώ παράλληλα δεν έχουν προκαθορισμένο ωράριο εργασίας. Οι συνθήκες αυτές περιορίζουν τις δυνατότητές τους να οργανώσουν την εργασία τους και να την ισορροπήσουν με τις οικογενειακές τους υποχρεώσεις.

Ένα από τα πιο εντυπωσιακά χαρακτηριστικά του δείγματος είναι η υψηλή κοινωνική κινητικότητα που παρατηρείται από γενιά σε γενιά ως προς το επίπεδο εκπαίδευσης. Αν και οι παππούδες/ γιαγιάδες έχουν σχετικά χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης και συχνά εγκαταλείπουν το σχολείο πριν ολοκληρώσουν το επίπεδο της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, τα δικά τους παιδιά διαθέτουν τουλάχιστον ένα πτυχίο δευτεροβάθμιας ή ανώτερης δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Στο δείγμα οι παππούδες/ γιαγιάδες μιλούν για τη δυσμενή εμπειρία της φτώχειας στη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και τα πρώτα χρόνια της μεταπολεμικής περιόδου, ιδιαίτερα στις αγροτικές περιοχές της επαρχίας. Γενικότερα, αναφέρουν τις κακουχίες και τις δυσμενείς συνθήκες διαβίωσης για να εξηγήσουν γιατί έφυγαν από το σχολείο και εργάστηκαν σκληρά για να βοηθήσουν τους γονείς τους και κατόπιν να προσφέρουν ένα καλύτερο μέλλον στα παιδιά τους.

Πράγματι, φαίνεται ότι –παρ' όλο που οι παππούδες/ γιαγιάδες συχνά ισχυρίζονται ότι συνεργάζονται με τα παιδιά τους στους αγρούς ή στην οικογενειακή επιχείρηση, όπως έκαναν και οι ίδιοι όταν ήταν νέοι όταν βοηθούσαν τους δικούς τους γονείς- ενθάρρυναν τα δικά τους παιδιά να επενδύσουν στην εκπαίδευση. Έτσι, οι γονείς στο δείγμα έχουν υψηλότερο εκπαιδευτικό επίπεδο σε σύγκριση με τους δικούς τους γονείς. Η νοοτροπία αυτή υιοθετήθηκε και από τους γονείς του δείγματος για τα δικά τους παιδιά, που αποτελούν τους νέους του δείγματος. Κατά συνέπεια, στο δείγμα τέσσερις στους δέκα νέους έχουν πτυχίο πανεπιστημίου, ένας έχει μεταπτυχιακό δίπλωμα, ένας έχει διδακτορικό δίπλωμα, τρεις έχουν εγγραφεί σε ένα ίδρυμα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (τρεις σπουδαστές), και ένας έχει πτυχίο μετα-δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Τα αποτελέσματα αυτά είναι συνεπή με τα δεδομένα εκπαίδευσης για την Ελλάδα. Σύμφωνα με τον ΟΟΣΑ, από το 2000, το επίπεδο εκπαίδευσης των νέων ηλικίας 25 έως 34 ετών έχει αυξηθεί με ρυθμούς ταχύτερους από εκείνους που αντιστοιχούν στον ελληνικό πληθυσμό στο σύνολό του: το 2012 το ποσοστό των νέων που αποκτούν πτυχίο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης αυξήθηκε στο 35% σε σύγκριση με 31% το 2010 και το 26% το 2005. Ωστόσο, τα ποσοστά αυτά παραμένουν κάτω από το μέσο όρο του ΟΟΣΑ που ισούται με 40% το 2012, 38% το 2010 και 33% το 2005 (ΟΟΣΑ 2014). Ομοίως, στην έρευνα της Ελλάδας για το πρόγραμμα CUPESSE, σχεδόν το 60% των νέων ηλικίας 18 έως 35 είχε πτυχίο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, ενώ μόνο το ένα τέταρτο των γονέων τους είχε επιτύχει το ίδιο εκπαιδευτικό επίπεδο (Pierrakakis et al. 2017). Παρά τα υψηλότερα επίπεδα ανθρώπινου κεφαλαίου, στο δείγμα της παρούσας έρευνας μόνο οι μισοί νέοι φαίνεται να είναι ικανοποιημένοι από τη δουλειά που κάνουν, και συχνά αγωνίζονται να βρουν εργασία που σχετίζεται με τα εκπαιδευτικά τους προσόντα και δεξιότητες και που ταιριάζουν με τις προτιμήσεις και την προσωπικότητά τους. Άρα, η εκπαίδευση δεν εξασφαλίζει πάντα στους νέους εργασία και καλύτερες συνθήκες διαβίωσης, όπως ανέμεναν οι οικογένειές τους. Τα θέματα αυτά συζητάμε στις ακόλουθες ενότητες.

3. Μεταβίβαση πόρων και αξιών

Ο ρόλος της οικογένειας

Βασικό συμπέρασμα της παρούσας έρευνας είναι ότι η οικογένεια επηρεάζει σημαντικά τη μεταβίβαση πόρων και αξιών από γενιά σε γενιά και ιδιαίτερα την απασχόληση και την εκπαίδευση των νέων. Τα αποτελέσματα αυτά είναι συνεπή με το λεγόμενο κοινωνικό μοντέλο της Μεσογείου ή της Νότιας Ευρώπης, όπου η οικογένεια κατέχει εξέχουσα θέση στη διαχρονική και χωρική κατανομή των πόρων και είναι πρωταρχικά υπεύθυνη για την υποστήριξη που χρειάζονται οι νέοι για να αντιμετωπίσουν τις δυσκολίες της ενήλικης ζωής. Η Ελλάδα, μαζί με την Ιταλία, την Πορτογαλία και την Ισπανία, συχνά ταυτίζονται με αυτό το μοντέλο απασχόλησης και πρόνοιας, το οποίο θεωρείται ότι διαφέρει από το σοσιαλδημοκρατικό μοντέλο των σκανδιναβικών χωρών, το φιλελεύθερο μοντέλο των αγγλοσαξονικών χωρών και το συντηρητικό/κορπορατιστικό μοντέλο της ηπειρωτικής Ευρώπης (Ferrera 1996, Esping-Andersen 1999, Karamessini 2007). Οι χώρες που ταυτίζονται με το κοινωνικό μοντέλο της Μεσογείου ή της Νότιας Ευρώπης φαίνεται να έχουν τα ακόλουθα χαρακτηριστικά (Karamessini 2007): 1) η οικογένεια είναι ο πρωταρχικός χώρος ανάπτυξης σχέσεων συνεργασίας και αλληλεγγύης τόσο στις κοινωνικές παροχές (φροντίδα και υποστήριξη) όσο και στην παραγωγή (οικογενειακές επιχειρήσεις)· 2) οι γυναίκες, οι νέοι και οι μετανάστες μαστίζονται από υψηλά επίπεδα ανεργίας και απασχολούνται σε άτυπες μορφές εργασίας, κυρίως στις μικρές επιχειρήσεις και την παραοικονομία· 3) η κοινωνική ασφάλιση βασίζεται στην επαγγελματική κατάσταση και τις εργασιακές επιδόσεις και οργανώνεται βάσει του οικογενειακού μοντέλου που θέλει τον άντρα κεφαλή της οικογένειας και κύρια πηγή οικονομικής στήριξης και τη γυναίκα πηγή φροντίδας των μελών της οικογένειας (για τα εξαρτώμενα άτομα προβλέπονται παράγωγα δικαιώματα)· 4) τα συστήματα κοινωνικής πρόνοιας έχουν υπολειμματικό χαρακτήρα, καθώς τα άτομα που δεν έχουν κανονική επαγγελματική σταδιοδρομία πρέπει να βασίζονται κυρίως στην υποστήριξη της οικογένειας· 5) η φροντίδα των παιδιών και των ηλικιωμένων παρέχεται κυρίως από τα μέλη της οικογένειας και ιδιαίτερα από τη μη αμειβόμενη εργασία των γυναικών· 6) τα συστήματα αποζημίωσης και επαγγελματικής κατάρτισης σε περιπτώσεις ανεργίας είναι ανεπαρκώς ανεπτυγμένα· 7) οι θέσεις εργασίας στον δημόσιο τομέα ή οι παροχές σε χρήμα κατανέμονται επιλεκτικά μέσω

δικτύων πελατειακών σχέσεων και πατρωνίας· και 8) οι θεσμοί κοινωνικής πρόνοιας είναι εξαιρετικά αναποτελεσματικοί.

Επίσης, τα αποτελέσματα της έρευνας δείχνουν ότι κυριαρχεί ένας συγκεκριμένος τύπος κοινωνικού κεφαλαίου που σχετίζεται με τους ισχυρούς δεσμούς που δημιουργούνται μεταξύ των μελών μιας ομάδας, συνήθως των μελών μιας οικογένειας (bonding social capital), εν αντιθέσει με τον τύπο του κοινωνικού κεφαλαίου που αναπτύσσει δεσμούς μεταξύ διαφορετικών ομάδων (bridging social capital) (βλ., για παράδειγμα, Andriani and Christoforou 2016). Στις συνεντεύξεις, οι ερωτήσεις που αφορούσαν ρητά το κοινωνικό κεφάλαιο των ατόμων (δηλ. τους ανθρώπους και τα δίκτυα στα οποία απευθύνονται τακτικά οι ερωτηθέντες για να αποκτήσουν πρόσβαση σε οικονομικούς πόρους, εργασία ή άλλες πληροφορίες) αποκαλύπτουν ότι τα μέλη της οικογένειας κυριαρχούν σε σχέση με άλλα δίκτυα ή θεσμούς που αναπτύσσονται στα πλαίσια της οικονομίας και της κοινωνίας.

Σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, το κοινωνικό κεφάλαιο με τη μορφή ισχυρών οικογενειακών δεσμών έχει θετικές και αρνητικές επιπτώσεις. Το θετικό είναι ότι η οικογένεια αναλαμβάνει την ευθύνη να προετοιμάσει τις μελλοντικές γενιές, παρέχοντας τα «μέσα και τις έννοιες», τους πόρους και τις αξίες, που χρειάζονται για την επιβίωση και την ευημερία τους στην ενήλικη ζωή τους. Επιπλέον, η οικογένεια λειτουργεί ως δίκτυο ασφαλείας σε περιόδους κρίσης, ειδικά σε χώρες με χαμηλότερη οικονομική ανάπτυξη και αδύναμους μηχανισμούς διακυβέρνησης, συγκεντρώνοντας πόρους και προσφέροντας προστασία στα μέλη που γίνονται πιο ευάλωτα λόγω ανεργίας, ασθένειας ή ηλικίας. Ωστόσο, υποστηρίζεται ότι οι ισχυροί δεσμοί μεταξύ των μελών της οικογένειας μπορούν να περιορίσουν την πρόσβαση σε άλλες μορφές κοινωνικού κεφαλαίου που αναπτύσσονται μεταξύ διαφορετικών ομάδων και θεσμών και μπορούν να βοηθήσουν τους νέους να ανακαλύψουν πρόσθετους πόρους και εναλλακτικές αξίες, συμβάλλοντας περαιτέρω στην ευημερία και την ανάπτυξή τους (π.χ. Woolcock 1998). Για παράδειγμα, οι νέοι συχνά καλούνται να αναλάβουν την οικογενειακή επιχείρηση, γεγονός που τους εμποδίζει να διερευνήσουν άλλες, εναλλακτικές δυνατότητες εκπαίδευσης και απασχόλησης που ενδέχεται να ταιριάζουν περισσότερο με τα ταλέντα και τις προτιμήσεις τους. Σε μακροοικονομικό επίπεδο οι ισχυροί δεσμοί εντός των ομάδων που δεν συνδυάζονται με δεσμούς μεταξύ ομάδων μπορεί να μην επιτρέψουν στα άτομα να καλλιεργήσουν ικανότητες και κίνητρα για την αναζήτηση νέων ιδεών και την προώθηση τεχνικών και κοινωνικών καινοτομιών και εναλλακτικών στρατηγικών απασχόλησης και επιχειρηματικής δραστηριότητας, οι οποίες συμβάλουν στην οικονομική ανάπτυξη, την αύξηση της απασχόλησης και την κοινωνική ευημερία. Επιπλέον, οι ισχυροί δεσμοί εντός της ομάδας, επειδή επικεντρώνονται στην εξυπηρέτηση του στενού συμφέροντος των μελών της, μπορούν να ενθαρρύνουν την ανάπτυξη ιεραρχικών, πελατειακών σχέσεων, του νεποτισμού, και της ευνοιοκρατίας, οι οποίες πλήττουν την αμεροληψία, την υπευθυνότητα, την αποτελεσματικότητα και τη νομιμότητα των θεσμών διακυβέρνησης. Η

δυσπιστία προς τους θεσμούς διακυβέρνησης αποδυναμώνει περαιτέρω την εμπιστοσύνη προς άλλα άτομα στην κοινωνία και ευρύτερες μορφές κοινωνικής και πολιτικής συμμετοχής εκτός της οικογένειας (π.χ. Rothstein and Stolle 2003). Από την άλλη πλευρά, η οικογένεια ισχυροποιεί τους δεσμούς μεταξύ των μελών της ενσταλάζοντας στις νεότερες γενιές αξίες «τιμής», «ευγνωμοσύνης» και «συνέχισης του οικογενειακού ονόματος» (Bourdieu 1977).

Μεταβίβαση οικονομικού, κοινωνικού και πολιτισμικού κεφαλαίου ²

Οι παππούδες/ γιαγιάδες του δείγματος μίλησαν για τις δυσκολίες που βίωσαν από νωρίς στη ζωή τους. Ασχολούνταν κυρίως με τη γεωργία, η οποία παρείχε ανεπαρκείς πόρους και συχνά δεν ικανοποιούσε τις βασικές ανάγκες της οικογένειάς τους. Μίλησαν επίσης για τις σκληρές συνθήκες που αντιμετώπισαν στη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και την πρώτη μεταπολεμική περίοδο. Έπρεπε να βοηθήσουν τους γονείς τους στους αγρούς για να μπορέσουν να τα βγάλουν πέρα με αποτέλεσμα να μην μπορούν να συγκεντρώσουν επαρκείς πόρους για να πάνε σχολείο και να επενδύσουν σε ανθρώπινο κεφάλαιο. Μάλιστα, ορισμένοι παππούδες/ γιαγιάδες του δείγματος δήλωσαν ότι δεν είχαν καν σχολεία ή δασκάλους στην περιοχή τους. Οι συνθήκες αυτές μπορεί να εξηγούν το σχετικά χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης των παππούδων/ γιαγιάδων, ορισμένοι από τους οποίους δεν ολοκλήρωσαν το δημοτικό σχολείο, ή έχουν ακόμα πρόβλημα στη γραφή και την ανάγνωση. Ομοίως, όταν οι παππούδες/ γιαγιάδες ρωτήθηκαν για το πολιτισμικό τους κεφάλαιο, δηλ. το αν διαθέτουν ελεύθερο χρόνο για προσωπική ευχαρίστηση και ανάπτυξη, πηγαίνοντας διακοπές, έχοντας ένα χόμπι, διαβάζοντας ένα βιβλίο, πηγαίνοντας στο θέατρο ή σε ένα μουσείο, θα λέγαμε ότι το θεώρησαν ακατανόητο, εξωφρενικό ή σπατάλη χρόνου και κόπου να επενδύουν σε τέτοιες δραστηριότητες, όταν υπάρχουν βασικές ανάγκες που πρέπει να ικανοποιηθούν στην οικογένεια. Ακόμη και εκείνες οι δραστηριότητες, οι οποίες τελικά αναφέρονται ως «χόμπι» και στις οποίες συμμετέχουν όποτε έχουν χρόνο και δυνάμεις έξω από τις δραστηριότητες που παράγουν εισόδημα, συνδέονται με εργασίες γύρω από το σπίτι που βελτιώνουν τις συνθήκες διαβίωσης της οικογένειας, όπως η παραγωγή επιπλέον τροφίμων από την εκτροφή μικρών ζώων ή τη διατήρηση προσωπικού κήπου. Η ψυχαγωγία παρέχεται κυρίως από τη συμμετοχή σε κοινωνικές εκδηλώσεις, όπως γάμους και βαφτίσια, που φαίνεται να ενισχύουν τους δεσμούς μεταξύ των μελών της εκτεταμένης οικογένειας. Και αυτές οι δραστηριότητες συνεχίζουν να υπάρχουν ακόμα και όταν βελτιώνονται οι οικονομικές συνθήκες για τους ίδιους και τα παιδιά τους έχουν πια μεγαλώσει και έχουν δημιουργήσει τις δικές τους οικογένειες. Μάλιστα οι παππούδες/ γιαγιάδες υποστηρίζουν σθεναρά τις δραστηριότητες και αξίες αυτές στην περίοδο κρίσης που διανύουμε, γιατί θεωρούν ότι με τον τρόπο αυτό βοηθούν τα παιδιά και τα εγγόνια τους να αντιμετωπίσουν και να ικανοποιήσουν τις βασικές τους ανάγκες.

² Σύμφωνα με τον Bourdieu (1986), το οικονομικό κεφάλαιο είναι συσσωρευμένη εργασία, είναι άμεσα μετατρέψιμο σε χρήμα και θεσμοθετείται με τα δικαιώματα ιδιοκτησίας. Το πολιτισμικό κεφάλαιο περιλαμβάνει τις διαρκείς προδιαθέσεις του νου και του σώματος, καθώς και τα πολιτισμικά αγαθά (βιβλία, εργαλεία, μηχανές), ενώ είναι μετατρέψιμο σε οικονομικό κεφάλαιο και θεσμικά τεκμηριώνεται με τίτλους σπουδών, όπως τα πτυχία. Τέλος, το κοινωνικό κεφάλαιο απαρτίζεται από κοινωνικές υποχρεώσεις, από «δισσυνδέσεις», ενώ υπό ορισμένες συνθήκες είναι και αυτό μετατρέψιμο σε οικονομικό κεφάλαιο (βλ. επίσης, Κονιάρδος 2006).

Φαίνεται ότι η μεταβίβαση πόρων και αξιών επηρεάστηκε σημαντικά από τις δύσκολες συνθήκες που αντιμετώπισαν οι προηγούμενες γενιές στις αγροτικές περιοχές κατά τη διάρκεια των πολέμων. Οι άνθρωποι στερήθηκαν τους οικονομικούς, κοινωνικούς και πολιτισμικούς πόρους που απαιτούνταν για να εξασφαλίσουν τις οικογένειές τους και να δημιουργήσουν ένα καλύτερο μέλλον για τα παιδιά τους. Αυτές οι συνθήκες βαθιάς στέρησης μπορεί να έχουν καλλιεργήσει τις υλιστικές αξίες της ολιγάρκειας που δίνουν έμφαση στην ικανοποίηση των βασικών αναγκών της οικογένειας, τη σκληρή δουλειά και την αποταμίευση, και την επένδυση στους υλικούς και άυλους πόρους που θεωρείται ότι θα εξασφαλίσουν την ευημερία των παιδιών τους μελλοντικά. Οι παππούδες/ γιαγιάδες και οι γονείς στο δείγμα συχνά αναφέρουν πόσο διατεθειμένοι είναι να κάνουν κάθε θυσία για χάρη των παιδιών τους, ακόμη και σε βάρος της προσωπικής τους ευχαρίστησης και ανάπτυξης. Σύμφωνα με τον Bourdieu (1984), αυτό μπορεί να είναι ένδειξη μιας «επιλογής για την αναγκαιότητα» ('choice for the necessary'), η οποία είναι χαρακτηριστική των τάξεων χαμηλότερου εισοδήματος και επιβάλλει προτιμήσεις και συμπεριφορές αποδοχής και προσαρμογής στα απαραίτητα για την υλική επιβίωση. Οι συμπεριφορές αυτές φαίνεται να αλλάζουν στο δείγμα όταν μεταφερόμαστε στις νεότερες γενιές. Καθώς βελτιώνονται οι οικονομικές συνθήκες για τους παππούδες/ γιαγιάδες, οι γονείς είχαν περισσότερη εκπαίδευση και επομένως περισσότερο πολιτισμικό κεφάλαιο. Αυτό ίσως εξηγεί γιατί οι γονείς στο δείγμα μας ήταν πιο πρόθυμοι από τους γονείς τους να αποκτήσουν διαφορετικά χόμπι, να εκτιμήσουν τις διακοπές με την οικογένεια και να επενδύσουν σε αυτό που θα λέγαμε «επιπλέον» δαπάνες πέρα από τις δαπάνες για βασικά είδη. Ωστόσο, και οι γονείς τόνιζαν συχνά ότι το διαθέσιμο οικονομικό κεφάλαιο εξακολουθεί να περιορίζει τις επιλογές τους και να τους υποχρεώνει να εξοικονομούν πόρους για τα παιδιά τους.

Στο δείγμα μας είναι σαφές ότι οι γονείς και οι παππούδες/ γιαγιάδες, ενόψει των περιορισμένων δυνατοτήτων τους, προσπάθησαν να πολλαπλασιάσουν τους πόρους που είχαν, για να εξασφαλίσουν όχι μόνο τις καθημερινές ανάγκες των παιδιών τους, αλλά και ένα καλύτερο αύριο για εκείνα και για τις δικές τους οικογένειες. Ορισμένες οικογένειες επένδυσαν σε ακίνητα, που διέθεταν στα παιδιά τους, ειδικά τις κόρες τους, για να χρησιμοποιήσουν ως ενοικιαζόμενα δωμάτια και να έχουν μια σταθερή ροή εισοδήματος, ενώ θα αναλάμβαναν υποχρεώσεις φροντίδας του νοικοκυριού και ανατροφής των παιδιών. Σε άλλες περιπτώσεις στις οποίες υπήρχε μια οικογενειακή επιχείρηση, επένδυσαν στην επέκταση της επιχείρησης την οποία θα αναλάμβαναν τα παιδιά τους. Πάνω από όλα, όμως, όλοι οι γονείς και οι παππούδες/ γιαγιάδες στο δείγμα φαίνεται να είναι διατεθειμένοι να κάνουν τα πάντα και να δέχονται κάθε είδους θυσία για να επενδύσουν στην εκπαίδευση των παιδιών τους. Αυτό ήταν ιδιαίτερα εμφανές σε ερωτήσεις σχετικά με τις φιλοδοξίες και τις προσδοκίες που έχουν οι γονείς για τα παιδιά τους, τις αξίες που διδάσκουν στα παιδιά τους και τα πράγματα για τα οποία πίεζαν τα παιδιά τους να δώσουν προσοχή από την αρχή της ζωής τους. Ακόμη και

οι προτεραιότητες και αξίες, τις οποίες ισχυρίστηκαν ότι υιοθετούσαν στην ενήλικη ζωή τους, ιδιαίτερα στην ανατροφή των παιδιών τους, ταυτίζονταν με τη δουλειά και τις θυσίες που έκαναν για να σπουδάσουν τα παιδιά τους. Η ιδιαίτερη έμφαση που έδιναν στην αξία της παιδείας μπορεί να αντανακλά την ανάγκη της οικογένειας να αντισταθμίσει τις αδυναμίες της σε οικονομικό και κοινωνικό κεφάλαιο, επενδύοντας σε πολιτισμικό κεφάλαιο. Στο δείγμα οι γονείς και οι παππούδες/ γιαγιάδες συνδέουν ρητά την εκπαίδευση με ευνοϊκότερες συνθήκες εργασίας και διαβίωσης.

«[Οι προσδοκίες και οι φιλοδοξίες για το παιδί μας] Απλώς θέλαμε να προχωρήσει στα γράμματα, όπως και προχώρησε. Ήταν καλή μαθήτρια και θέλαμε να περπατήσει μπροστά. Να γίνει κάποια. Να έχει μια ειδικότητα.» (Παππούς για την κόρη του, μητέρα νέου)

«[Θέματα που συζητούσαμε στο σπίτι] Βεβαίως. Οι σπουδές των παιδιών. Πάντα δηλαδή κοιτούσα να χαράξουν την πορεία τους, τουλάχιστον σε επίπεδο σπουδών, από μικρά για το τί θέλουν να γίνουν όταν μεγαλώσουν. Και φρόντιζα εντέχνως να τα προωθώ ότι πρέπει να σπουδάσουν. Ότι πρέπει να μάθουν μια γλώσσα, δυο γλώσσες και ότι πρέπει να συνεχίσουν...» (Πατέρας νέου)

Πράγματι, οι νέοι του δείγματος έχουν αποκτήσει αρκετά υψηλά επίπεδα εκπαίδευσης. Και εκείνοι, όπως οι γονείς και οι παππούδες/ γιαγιάδες τους, εκτιμούν την αξία της παιδείας, ενώ αναγνωρίζουν τη συμβολή και στήριξη των γονιών τους, ή ακόμα και των παππούδων/ γιαγιάδων τους, στην εκπαίδευσή τους, καθώς και στην ενστάλαξη της αξίας της παιδείας. Ωστόσο, παρατηρούμε ότι μόνο οι μισοί από τους νέους είναι ικανοποιημένοι με το επάγγελμά τους. Σε ορισμένες περιπτώσεις το επάγγελμα των νέων διαφέρει από την ειδικότητα την οποία σπούδασαν. Σε άλλες περιπτώσεις, αν και το επάγγελμά τους ευθυγραμμίζεται με την ειδικότητά τους, ωστόσο δηλώνουν ότι αν είχαν τη δυνατότητα να επιλέξουν ειδικότητα που θα ήταν πιο κοντά στις προτιμήσεις και την προσωπικότητά τους, θα ακολουθούσαν άλλο επάγγελμα. Οι λόγοι που δίνουν οι ίδιοι για τις αποκλίσεις αυτές είναι, από τη μια πλευρά, οι οικονομικοί περιορισμοί που αντιμετώπισαν μετά την κρίση, αναγκάζοντάς τους να δώσουν προτεραιότητα σε ζητήματα επιβίωσης της οικογένειας πάνω από οποιοσδήποτε προσωπικές φιλοδοξίες, και, από την άλλη πλευρά, είναι η αδυναμία τους να κάνουν επιλογές για την εκπαίδευση και απασχόλησή τους που θα συνδυάζουν την απασχολησιμότητα, την ανεξαρτησία και τη δημιουργικότητα, λόγω της ελλιπούς πληροφόρησης των ίδιων και των γονιών τους. Ο Bourdieu ισχυρίζεται ότι ελλείψει επαρκούς και επίκαιρης πληροφόρησης σχετικά με τα «στοιχεία» που πρέπει να κάνουν για να επενδύσουν σε οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό κεφάλαιο, οι οικογένειες της μεσαίας και εργατικής τάξης έχουν μεγάλες πιθανότητες να κάνουν εσφαλμένες επενδύσεις σε εκπαίδευση (Bourdieu trans. Grenfell 2014). Το αποτέλεσμα αυτό ενδεχομένως

αντανακλά τις λεγόμενες «αναντιστοιχίες δεξιοτήτων», δηλαδή τις αναντιστοιχίες μεταξύ ζήτησης και προσφοράς στην αγορά εργασίας. Σύμφωνα με τον Matsaganis (2015), από τη μια πλευρά, οι γονείς δεν εκτιμούν τις χειρωνακτικές εργασίες, με αποτέλεσμα να επιλέγουν τη γενική παιδεία για την επαγγελματική εκπαίδευση των παιδιών τους και να τους ενθαρρύνουν να αποκτήσουν πανεπιστημιακό τίτλο για να εργαστούν στο δημόσιο ή ως αυτοαπασχολούμενοι. Από την άλλη πλευρά, οι ελληνικές επιχειρήσεις, σε σύγκριση με τις επιχειρήσεις άλλων ευρωπαϊκών χωρών, είναι, κατά μέσο όρο, πολύ μικρότερες σε μέγεθος, με χαμηλό επίπεδο τεχνολογίας και προσανατολισμένες προς την εγχώρια αγορά, με αποτέλεσμα να μην έχουν τη δυνατότητα να απασχολούν και να απορροφούν προσωπικό με υψηλή ειδίκευση, παραγωγικότητα και αμοιβή.

«Είμαι πτυχιούχος [Πανεπιστήμιο]. Δεν έχω κάποιο μεταπτυχιακό δίπλωμα, ή ειδίκευση ακόμα. Είχα τελειώσει με 8,43 τη σχολή.... Επειδή κατάλαβα νωρίς ότι δεν υπάρχει προοπτική απασχόλησης και αποκατάστασης από το αντικείμενο των σπουδών μου, ήμουνα ούτως ή άλλως από μικρός σε ενασχόληση με τους Υπολογιστές, τα sites και όλα τα σχετικά, οπότε υπήρχε μια τριβή ήδη στη νεανική μου ηλικία με αυτά και ναι, κατά την διάρκεια των φοιτητικών μου χρόνων ούτως ή άλλως έκανα κάποιες ειδικεύσεις στα social media, έκανα κάποιες πιστοποιήσεις της google και όλα τα σχετικά, οπότε πλέον είμαι επαγγελματίας σε αυτό το κομμάτι...» (Νέος αυτοαπασχολούμενος)

«Έχω διδακτορικό... Ο πατέρας μου ήταν δημόσιος υπάλληλος. Δεν υπήρχε οικογενειακή επιχείρηση για να την κληρονομήσω, άρα κάτι έπρεπε να σπουδάσω. Τώρα από εκεί και πέρα μέσω της διαδικασίας των πανελληνίων, ήταν και λιγάκι λόττο το τί θα σπουδάσουμε κάθε φορά. Επομένως έτυχε να γίνω [ειδικότητα]... Θεωρούσα ότι εφόσον μπήκα στο επάγγελμα [αυτό], θα έπρεπε να βρω κάτι να μου αρέσει. Τότε μου αρέσανε πάρα πολύ [ειδικότητα] και επεδίωξα να εξειδικευτώ στο μεταπτυχιακό μου σε αυτό το αντικείμενο. Πήγα στο [Πανεπιστήμιο] γιατί εκεί ήταν ένας καθηγητής πάρα πολύ καλός σε αυτό το γνωστικό αντικείμενο και έτυχε το διδακτορικό. Δηλαδή το θεώρησα σαν μια πρόκληση ότι θα ήθελα να δω εάν μπορώ να το κάνω και πού θα με βγάλει... Είδα τα θετικά και τα αρνητικά, τα στάθμισα και επέλεξα ότι έχει πολύ ωραία πράγματα η ακαδημαϊκή καριέρα, αλλά όχι. Τα αρνητικά είναι πολύ μεγάλα για μένα... Έκανα διάφορες δουλειές ... και τώρα είμαι δημόσιος υπάλληλος στο τελωνείο...» (Νέα απασχολούμενη στο δημόσιο τομέα)

«Έχω τελειώσει το Λύκειο και φοίτησα 4 χρόνια στο [Πανεπιστήμιο]... Μου άρεσε πάρα πολύ το αντικείμενο, γενικά να βοηθώ τους ανθρώπους... Δε με πίεσαν να επιλέξω κάτι, απλά θεωρώ ότι η αγάπη κι εκείνων για τα παιδιά και για το συνάνθρωπο ότι κατεύθυνε κι εμένα σ' αυτή την επιλογή... Στην ουσία ολοκληρώθηκε ο κύκλος των σπουδών, απλά χρωστούσα κάποια μαθήματα για να πάρω στα χέρια μου το πτυχίο και δε μπόρεσα να τα δώσω... Έφυγα από την [περιοχή] όπου σπούδαζα και πήγα στην Αθήνα για εργασία και για οικονομικούς λόγους μου ήταν δύσκολο να πηγαίνω για τα μαθήματα... [Αν είχα την ευκαιρία να αποφασίσω διαφορετικά] θα επέλεγα να είχα φύγει στο εξωτερικό για σπουδές εκεί... γιατί νομίζω ότι θα είχα ολοκληρώσει τον κύκλο των σπουδών μου και θα είχα βρει κατευθείαν δουλειά πάνω στο αντικείμενό μου.» (Νέα άνεργη)

Επιπλέον ο Bourdieu παρατηρεί ότι τα κοινωνικά στρώματα που είναι σχετικά αδύναμα ως προς το οικονομικό κεφάλαιο, αλλά είναι πλούσια σε πολιτισμικό ή κοινωνικό κεφάλαιο, τείνουν να στραφούν στις λεγόμενες «σταδιοδρομίες – καταφύγια» ('shelter-careers') (Bourdieu trans. Grenfell 2014, σελ.240). Στην έρευνά μας οι παλαιότερες γενιές συχνά ανέφεραν ότι σημασία είχε να φροντίσουν να βρουν τα παιδιά τους μια εργασία για να «βολευτούν». Για τους παππούδες/ γιαγιάδες και τους γονείς του δείγματος, τα επαγγέλματα που θεωρούνται σταδιοδρομίες – καταφύγια απέχουν πολύ από τη γεωργία και σχετίζονται με την απασχόληση στο δημόσιο και την αυτοαπασχόληση, επειδή πιστεύουν ότι αυτές οι επιλογές προσφέρουν υψηλότερο και σταθερό εισόδημα, κοινωνική ασφάλιση και συντάξεις και ένα είδος ανεξαρτησίας από τις στερήσεις, τις κακουχίες και την εκμετάλλευση. Διατηρούσαν παρόμοιες φιλοδοξίες για τα παιδιά τους, ενθαρρύνοντάς τους να αναζητήσουν το καταφύγιο του δημόσιου τομέα ή της οικογενειακής επιχείρησης. Ωστόσο, η κρίση έχει σίγουρα ανατρέψει τις αντιλήψεις των ανθρώπων σχετικά με αυτές τις επιλογές απασχόλησης. Ορισμένοι γονείς του δείγματος παραδέχονται ότι αντιμετώπισαν δυσκολίες καθώς οι μισθοί και οι συντάξεις τους από το δημόσιο τομέα υπόκεινται σοβαρές περικοπές ή τα κέρδη τους από την οικογενειακή επιχείρηση μειώνονται δραματικά σε ένα κόσμο όπου οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις δύσκολα επιβιώνουν. Ενόψει των επισφαλών αυτών συνθηκών, οι νέοι φαίνεται να αποδίδουν ιδιαίτερη σημασία σε δεξιότητες, όπως η προσαρμοστικότητα και η ευελιξία, οι οποίες καθοδηγούνται από τις ευρύτερες παγκόσμιες τάσεις, αλλά σε μεγαλύτερο βαθμό από την κρίση στην Ελλάδα. Οι αξίες αυτές αναφέρονται παράλληλα με τις παραδοσιακές αξίες της αφοσίωσης στην εργασία και στην οικογένεια, με τις οποίες οι γονείς και οι παππούδες/ γιαγιάδες τους φαινόταν να ταυτίζονται περισσότερο. Ο συνδυασμός αυτός παραδοσιακών και σύγχρονων αξιών ενδεχομένως αποκαλύπτει πώς οι νέοι στην Ελλάδα εξασφαλίζουν σήμερα τους οικονομικούς πόρους που στερούνται, εφαρμόζοντας εναλλακτικούς τρόπους και λύσεις για να αξιοποιήσουν το απόθεμα του πολιτισμικού κεφαλαίου που συσσωρεύσαν μέσω της εκπαίδευσης. Με άλλα λόγια, οι συντελεστές ανταλλαγής μεταξύ των διαφόρων μορφών κεφαλαίου μεταβάλλονται στον κοινωνικό χώρο, εν μέρει ως αποτέλεσμα της κρίσης, αλλάζοντας τις αντιλήψεις και τις επιλογές των ατόμων σχετικά με το είδος των πόρων και αξιών που αξίζει να συσσωρεύσουν και να μεταβιβάσουν στις νεότερες γενιές (Bourdieu 1986).

4. Συμπεράσματα: Μεταβολές και νέες κατευθύνσεις στην οικονομία και κοινωνία

Η παρούσα μελέτη επιβεβαιώνει ότι στην Ελλάδα η οικογένεια παίζει σημαντικό ρόλο στη ζωή των νέων: είναι κυρίως υπεύθυνη για τη μεταβίβαση των διαφορετικών μορφών κεφαλαίου από γενιά σε γενιά, επηρεάζοντας την εκπαιδευτική και επαγγελματική πορεία των νέων και κατά συνέπεια την πορεία της ζωής τους και της ζωής των δικών τους παιδιών. Συνοψίζοντας, οι προηγούμενες γενιές του δείγματος είχαν ένα περιορισμένο απόθεμα οικονομικού και πολιτισμικού κεφαλαίου, λόγω των σκληρών συνθηκών που αντιμετώπιζαν στον αγροτικό τομέα κατά τους Παγκόσμιους Πολέμους και την πρώιμη μεταπολεμική περίοδο. Οι νεότερες γενιές αντιμετωπίζουν τις δυσκολίες των σημερινών κρίσεων, παρά το γεγονός ότι ενσωματώνουν ένα σημαντικό απόθεμα πολιτισμικού κεφαλαίου, ιδίως με τη μορφή υψηλού επιπέδου εκπαίδευσης. Το επάγγελμα «των ονείρων τους» έχει γίνει πια ένα «άπιαστο όνειρο». Έτσι οι προσπάθειες των γονιών τους να αντισταθμίσουν την έλλειψη οικονομικού κεφαλαίου, κάνοντας μεγάλες επενδύσεις και θυσίες για την εκπαίδευση των παιδιών τους, δεν απέδωσαν τα αναμενόμενα. Τέλος, παρ' όλο που οι οικογένειες χαρακτηρίζονται από υψηλό επίπεδο κοινωνικού κεφαλαίου με τη μορφή ισχυρών οικογενειακών δεσμών, προσφέροντας στα μέλη τους μια στήριξη και μια ασφάλεια, ωστόσο αυτό το είδος κοινωνικού κεφαλαίου δεν συνδυάζεται με δεσμούς με άλλες ομάδες που δραστηριοποιούνται στην οικονομία και την κοινωνία, που θα προσέφεραν στους νεότερους περισσότερες και διαφορετικές γνώσεις και ευκαιρίες, πόρους και αξίες. Μάλιστα, ενόψει της τρέχουσας κρίσης, βλέπουμε ότι οι αξίες και οι αντιλήψεις των νέων μεταβάλλονται, ώστε η αφοσίωση στην οικογένεια και την εκπαίδευση, που τους ενστάλαξαν οι γονείς και οι παππούδες/ γιαγιάδες τους, να συνδυάζονται με αξίες προσαρμοστικότητας και ανεξαρτησίας.

Μία εξήγηση για τις μεταβολές αυτές σχετίζεται με τις αλληλεπιδράσεις μεταξύ ατόμων και κοινωνικών δομών (Bourdieu 1984, Bourdieu 1992, βλέπε επίσης Christoforou and Lainé 2014). Με απλά λόγια, οι νέοι διαμορφώνονται τόσο από την κοινωνική πραγματικότητα που βιώνουν στη ζωή τους, όσο και από εκείνη των προηγούμενων γενεών μέσω της μεταβίβασης πόρων και αξιών, ιδίως μέσω κοινωνικών θεσμών όπως η οικογένεια και το εκπαιδευτικό σύστημα. Ωστόσο, μπορεί να κληρονομήσουν από τους

γονείς τους πόρους και αξίες που πλέον δεν τους παρέχουν τα μέσα για να αντιμετωπίσουν το συνεχώς μεταβαλλόμενο και απροσδιόριστο περιβάλλον που βιώνουν, ιδιαίτερα μετά από μια κρίση οικονομική, κοινωνική και πολιτική. Κατόπιν, οι νέοι απαντούν στις αλλαγές αυτές μέσω μιας διαδικασίας αναστοχασμού και αναπροσαρμογής, η οποία δεν συνεπάγεται μόνο βέλτιστες επιλογές δεδομένων των εξωγενών περιορισμών του περιβάλλοντος, αλλά μπορεί να οδηγήσει επίσης στη σταδιακή αλλαγή αυτού του περιβάλλοντος, ώστε να προσαρμοστεί στις νέες αντιλήψεις και πρακτικές που πλέον οι νέοι θεωρούν πολύτιμες στη ζωή και την κοινωνία.

Ωστόσο, οι νέοι στην Ελλάδα αντιμετωπίζουν σήμερα ένα ασταθές και αβέβαιο περιβάλλον. Η οικονομία διέρχεται βαθιά ύφεση με πολύ υψηλά ποσοστά ανεργίας των νέων, ενώ το κράτος πρόνοιας δεν είναι σε θέση να παράσχει σημαντική κοινωνική βοήθεια στις ορδές των ανέργων, λόγω της δημοσιονομικής εξυγίανσης και της πολιτικής λιτότητας που εφαρμόστηκαν για την αντιμετώπιση της κρίσης. Ακόμα και το «δίκτυ ασφαλείας» που παρείχε η οικογένεια δέχεται σημαντικές πιέσεις, καθώς οι γονείς αντιμετωπίζουν ανεργία και περικοπές αμοιβών. Εκτιμάται ότι το 27% όλων των ατόμων ηλικίας 18-29 ετών το 2013 ζούσε σε νοικοκυριά με εισόδημα κάτω από το όριο της φτώχειας (Matsaganis 2015). Το πρόγραμμα Εγγύησης Νέων έχει δημιουργηθεί για να αντιμετωπίσει τις ιδιαιτερότητες του ελληνικού κοινωνικοοικονομικού περιβάλλοντος και να ενισχύσει την απασχόληση των νέων (Cholezas 2014), αλλά η πρωτοβουλία αυτή είναι ακόμα σε εξέλιξη. Λόγω της επιτακτικής ανάγκης να εξασφαλίσουν τα μέσα για την επιβίωσή τους, οι νέοι κινητοποιούν όλες τις σωματικές και πνευματικές τους δυνάμεις, καθώς και τους οικονομικούς και μη οικονομικούς πόρους που έχουν συσσωρεύσει, ώστε να εκτιμήσουν τα δεδομένα ρεαλιστικά και να εξισορροπήσουν τις δεξιότητες και επιθυμίες τους με εκείνες που απαιτούνται από την αγορά εργασίας και τον κόσμο των επιχειρήσεων για να μπορέσουν να βρουν απασχόληση. Ακόμα και αν βρουν μια θέση εργασίας, οι αποδοχές και η ασφαλιστική τους κάλυψη είναι τόσο επισφαλείς, που περιορίζουν την πρόσβαση των νέων σε οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό κεφάλαιο, καθώς και την ικανότητά τους να διαχειρίζονται και να ξεπερνούν τις δυσκολίες αυτές. Επιπλέον, υπό αυτές τις συνθήκες, πλήττεται και η οικονομική αυτάρκεια των νέων. Η οικονομική αυτάρκεια ορίζεται ως την ικανότητα του ατόμου να βασίζεται στη δική του εργασία και το δικό του εισόδημα για την επιβίωση και την ευημερία του, ώστε να μη χρειάζεται να εξαρτάται από οικογενειακή και κρατική στήριξη. Αν, λοιπόν, υπάρχει υψηλή ανεργία και η εργασία δεν εξασφαλίζει ούτε την επιβίωση των απασχολούμενων, τότε είναι δύσκολο να μιλάμε για «αυτάρκεια» ή «ανεξαρτησία» σε πραγματικούς όρους.

Υπό το πρίσμα αυτό υποστηρίζουμε ότι είναι σημαντικό να επαναπροσδιοριστεί η έννοια της οικονομικής αυτόαρκειας και ανεξαρτησίας, ειδικά μέσα σε ένα περιβάλλον που το ίδιο μεταβάλλεται και επαναπροσδιορίζεται. Οφείλουμε να αναρωτηθούμε: Τι είναι αυτό που κάνει ένα άτομο οικονομικά αυτόνομο; Τι είδους εργασία, ποιο επίπεδο εισοδήματος; Αρκεί να επιστρέψουμε σε μια «κουλτούρα της αναγκαιότητας», όπου οι νέοι άνθρωποι εγκλωβίζονται σε ένα αγώνα και μια αγωνία για την υλική τους επιβίωση και να το αποκαλούμε αυτό «ανεξαρτησία»;

Επιλογές που βασίζονται σε αναλύσεις κόστους-οφέλους και μεγιστοποίησης με περιορισμούς μπορούν να προσφέρουν βραχυπρόθεσμες λύσεις σε ατομικό επίπεδο ενόψει των περιορισμένων πόρων και ευκαιριών στην αγορά εργασίας, ιδίως μετά από βαθιά ύφεση. Ωστόσο, η οικονομική επιστήμη προσφέρει εναλλακτικές θεωρίες με τις οποίες οι άνθρωποι μπορούν να δράσουν και να ξεπεράσουν τις δυσκολίες αυτές σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο και οι οποίες αντανakλούν προσπάθειες επαναπροσδιορισμού των μέσων και των στόχων της εργασίας και της ευημερίας με βάση τη συνεργασία, την εμπιστοσύνη και την αμοιβαιότητα. Μια τέτοια θεωρία είναι η «προσέγγιση των δυνατοτήτων» (capabilities approach) του Amartya Sen.

Η προσέγγιση των δυνατοτήτων ορίζει ότι η ανάπτυξη δεν εξαρτάται μόνο από την αύξηση του ΑΕΠ και του πλούτου, αλλά και από άλλα στοιχεία που ενισχύουν τις δυνατότητες των ανθρώπων να αναλάβουν δραστηριότητες στις οποίες θέλουν να συμμετάσχουν και οι οποίες τους επιτρέπουν να είναι αυτοί που επιθυμούν (Robeyns 2005). Οι δραστηριότητες αυτές, που ονομάζονται ανθρώπινες λειτουργίες (human functionings), προσδιορίζονται από τα πράγματα που δίνουν αξία στη ζωή, την κάνουν πολύτιμη, και περιλαμβάνουν «την εργασία, την ανάπαυση, την παιδεία, την υγεία, την κοινοτική συμμετοχή, τον σεβασμό κ.λπ.» (Robeyns 2005, 95). Τελικά αυτό που έχει σημασία είναι οι άνθρωποι να είναι ελεύθεροι να ζήσουν τη ζωή που επιλέγουν. Η προσέγγιση των δυνατοτήτων υποστηρίζει ότι το οικονομικό, πολιτικό, κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο δρουν και αλληλεπιδρούν τα άτομα, πρέπει να είναι τέτοιο ώστε να επεκτείνει τις ανθρώπινες λειτουργίες. Άρα οι στόχοι της ανάπτυξης και ευημερίας υπόκεινται σε ηθικό συλλογισμό και δημόσια συζήτηση, καθώς και στη δημιουργία αρχών και θεσμών συμμετοχής στις επιχειρήσεις, το κράτος και την κοινωνία των πολιτών (Robeyns 2005). Η διάδοση αυτών των εναλλακτικών μορφών κοινωνικού και πολιτισμικού κεφαλαίου μπορεί να επιτευχθεί με την αναπροσαρμογή της διαδικασίας διαγενεακής μεταβίβασης πόρων και αξιών, ώστε η οικογένεια και το εκπαιδευτικό σύστημα να ενσταλάξουν αξίες δημοκρατικής συμμετοχής και κοινωνικής ευημερίας στις νεότερες γενιές. Η προσέγγιση αυτή είναι συνεπής με την άποψη του Bourdieu, σύμφωνα με την οποία ο κοινωνικό χώρος είναι χώρος κοινωνικού αγώνα, όπου οι νέες γενιές αξιολογούν και επαναπροσδιορίζουν τις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες τις οποίες βιώνουν και κινητοποιούνται για να ανακτήσουν την ελευθερία και τη ζωή τους (Bourdieu 1998).

Με άλλα λόγια, η αναζωογόνηση του κοινωνικού διαλόγου και της κοινωνικής συνεργασίας μεταξύ όλων των ενδιαφερομένων μερών στην κοινωνία είναι υψίστης σημασίας προκειμένου να εξευρεθεί λύση στην αντιμετώπιση της κρίσης και της ανεργίας των νέων (Coquet 2014). Η παρούσα έρευνα δεν αναλύει εις βάθος τα ζητήματα αυτά, αλλά μπορεί να αποτελέσει τη βάση για μελλοντική έρευνα, προκειμένου να αναπτυχθεί και να διασφαλιστεί ένα περιβάλλον όπου οι επόμενες γενιές θα έχουν πραγματική ανεξαρτησία και αυτονομία.

Βιβλιογραφία

Ελληνική

διαΝΕΟσις και Εργαστήριο Δημογραφικών και Κοινωνικών Αναλύσεων (Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας). 2016. "Η Πληθυσμιακή Εξέλιξη της Ελλάδας (2015-2050). Έκθεση Α': Υφιστάμενες Προβολές Πληθυσμού και μια Νέα Εκτίμηση του Πληθυσμού της Ελλάδας." <http://www.dianeosis.org/research/demography/>. Πρόσβαση 2 Ιουνίου 2017.

Καραμεσίνη, Μαρία. 2006. «Από την εκπαίδευση στην αμειβόμενη εργασία: Εμπειρική διερεύνηση της εργασιακής ένταξης των νέων στην Ελλάδα». *Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη* 1(1):67–84.

Κονιόρδος, Σωκράτης Μ. 2006. «Κοινωνικό κεφάλαιο: μεταξύ θεωρητικής σαφήνειας και σύγχυσης». *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, Τεύχος 16, http://www2.media.uoa.gr/sas/issues/16_issue/koniordos.html. Πρόσβαση 12 Δεκέμβριου 2017.

Λαζαρέτου, Σοφία. 2016. «Φυγή ανθρώπινου κεφαλαίου: η σύγχρονη τάση μετανάστευσης των Ελλήνων στα χρόνια της κρίσης». *Οικονομικό Δελτίο*, Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος.

Τράπεζα της Ελλάδος. 2016. «Έκθεση του Διοικητή για το έτος 2016». Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος. <http://www.bankofgreece.gr/BogEkdoseis/ekthdkth2015.pdf>. Πρόσβαση 27 Μαΐου 2017.

Τσακλόγλου, Πάνος, Γιώργος Οικονομίδης, Γιώργος Παγουλάτος, Γιώργος Τριαντόπουλος, Αποστόλης Φιλιππόπουλος. 2016. *Χάρτης Εξόδου από την Κρίση: Ένα Νέο Παραγωγικό Μοντέλο για την Ελλάδα*. Αθήνα: διαΝΕΟσις.

Υπουργείο Εσωτερικών. 2017. «Στατιστικά στοιχεία για τη νόμιμη μετανάστευση, Απρίλιος 2017». Αθήνα: Υπουργείο Εσωτερικών. http://www.ypes.gr/el/Generalsecretariat_PopulationSC/general_directorate_ithageneias_migratation/diefthinsi_metanastefikis_politikhsNEW/themataMetanastfsis/StatistStoixMetan/. Πρόσβαση 27 Μαΐου 2017.

Ξενόγλωση

Andriani, Luca, and Asimina Christoforou. 2016. "Social Capital: A Roadmap of Theoretical Frameworks and Empirical Limitations." *Journal of Economic Issues* 50(1):4–22.

Bourdieu, Pierre. 1977. *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bourdieu, Pierre. 1984. *Distinction. A Social Critique of the Judgment of Taste*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Bourdieu, Pierre. 1986. "The Forms of Capital." In *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, edited by John G. Richardson, 241–258. New York: Greenwood.

Bourdieu, Pierre. 1998. *Acts of Resistance: Against the Myths of our Time*. Cambridge: Polity Press.

Bourdieu, Pierre. 2014. "The Future of Class and the Causality of the Probable." Trans. M. Grenfell. In *Re-Thinking Economics: Exploring the Work of Pierre Bourdieu*, edited by Asimina Christoforou and Michael Lainé, 233–269. London and New York: Routledge.

Chevalier, Tom. 2015. "Varieties of Youth Welfare Citizenship: Towards a Two-Dimension Typology." *Journal of European Social Policy* 26(1):3–19.

Cholezas, Ioannis. 2013. "Youth Guarantee in Times of Austerity: The Greek Case." *International Policy Analysis Series*. Berlin: Friedrich-Ebert-Stiftung.

Christoforou, Asimina, and Michael Lainé. 2014. *Thinking Economics: Exploring the Work of Pierre Bourdieu*. London and New York: Routledge.

Coquet, Bruno. 2014. "Policymaking under Extremely Severe Economic Conditions. The Youth Guarantee Implementation Plan in Greece." Report for the Task Force for Greece. European Social Fund contract VC 2013/1146.

Dendrinis, Ioannis. 2014. "Youth employment before and during the crisis. Rethinking labour market institutions and work attitudes in Greece." *Social Cohesion and Development* 9(2):117–132.

Ebbinghaus, Bernhard. 2012. "Comparing Welfare State Regimes: Are Typologies an Ideal or Realistic Strategy?" Paper presented at European Social Policy Analysis Network, ESPAnet Conference, Edinburgh, UK.

Esping-Andersen, Gøsta. 1999. *Social Foundations of Postindustrial Economies*. Oxford: Oxford University Press.

EUROSTAT. 2017. Unemployment Data. <http://ec.europa.eu/eurostat>. Accessed June 15, 2017.

Farr, James. 2014. "The History of Social Capital." In *Social Capital and Economics: Social values, Power and Social Identity*, edited by Asimina Christoforou and John B. Davis, 15–37. London and New York: Routledge.

Ferrera, Maurizio. 1996. "The 'Southern Model' of Welfare in Social Europe." *Journal of European Social Policy* 6(1):17–37.

Folbre, Nancy. 2013. "The Future of the Gender Bend." *The New York Times*. April 1, 2013. https://economix.blogs.nytimes.com/2013/04/01/the-future-of-the-gender-bend/?ref=business&_r=0. Accessed May 30, 2017.

Karamessini, Maria. 2006. "Gender Equality and Employment Policy". In *Social Policy in Greece*, edited by Elias Mossialos and Maria Petmesidou, 239–262. Aldershot: Ashgate.

Karamessini, Maria. 2007. "The Southern European Social Model: Changes and Continuities in Recent Decades." Discussion Paper Series. Geneva: International Institute for Labour Studies.

Lyberaki, Antigone, and Platon Tinios. 2014. "The Informal Welfare State and the Family: Invisible Actors in the Greek Drama". *Political Studies Review* 12(2):193–208.

Matsaganis, Manos. 2015. "Youth Unemployment and the Great Recession in Greece." In *No Country for Young People? Youth Labour Market Problems in Europe*, edited by Juan J. Dolado. A VoxEU.Org eBook. London: CEPR Press.

Mitrakos, Theodoros M., Panos Tsakloglou, and Ioannis Cholezas. 2010. "Determinants of Youth Unemployment in Greece with an Emphasis on Tertiary Education Graduates." *Economic Bulletin* 33:21–62. Athens: Bank of Greece.

OECD. 2014. *Greece – Country Note. Education at a Glance 2014: OECD Indicators*. Paris: OECD.

O'Reilly, Jacqueline, Werner Eichhorst, Andràs Gàbos, Kari Hadjivassiliou, David Lain, Janine Leschke, Seamus McGuinness, Lucia Mytna Kureková, Tiziana Nazio, Renate Ortlieb, Helen Russell, and Paola Villa. 2015. "Five Characteristics of Youth Unemployment in Europe: Flexibility, Education, Migration, Family Legacies, and EU Policy." *SAGE Open* (5)1:1–19. DOI: 10.1177/2158244015574962.

Pierrakakis, Kyriakos, Evmorfia Makantasi, Panos Tsakloglou, and Asimina Christoforou. 2017. *CUPESSSE Two-Generation Survey: Greece*. Athens: diaNEOsis/CUPESSSE.

Robeyns, Ingrid. 2005. "The Capability Approach: A Theoretical Survey." *Journal of Human Development* 6(1):93–114.

Rothstein, Bo, and Dietlind Stolle. 2003. "Social Capital, Impartiality and the Welfare State: An Institutional Approach." In *Generating Social Capital – Civil Society and Institutions in Comparative Perspective*, edited by Marc Hooghe and Dietlind Stolle, 191–209. New York: Palgrave MacMillan.

Woolcock, Michael. 1998. "Social Capital and Economic Development: Toward a Theoretical Synthesis and Policy Framework." *Theory and Society* 72(2):151–208.

Παράρτημα

Πίνακας 1α. Χαρακτηριστικά των νέων αντρών, των γονιών και των παππούδων/ γιαγιάδων τους

Οικογένεια	1	2	3	4	5
Επαγγελματική κατάσταση	Απασχόληση σε οικογενειακή επιχείρηση	Αυτο-απασχολούμενος	Σε εκπαίδευση	Άνεργος	Απασχολούμενος
Περιφέρεια	αστική	αστική	μη-αστική	μη-αστική	μη-αστική
Φύλο & Ηλικία					
Παπούς/ γιαγιά	άρρεν-92	άρρεν-86	άρρεν-79	θήλυ-89	άρρεν-85
Γονέας	άρρεν-54	άρρεν-58	θήλυ-50	θήλυ-63	άρρεν-66
Νέος	άρρεν-23	άρρεν-26	άρρεν-21	άρρεν-33	άρρεν-30
Επίπεδο εκπαίδευσης					
Παπούς/ γιαγιά	Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	Κάτω από Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	Κάτω από Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	Δευτεροβάθμια εκπαίδευση
Γονέας	Ανώτερη εκπαίδευση	Ανώτερη εκπαίδευση	Ανώτατη εκπαίδευση	Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	Ανώτερη εκπαίδευση
Νέος	άρρεν-23	άρρεν-26	άρρεν-21	άρρεν-33	άρρεν-30
Απασχόληση					
Παπούς/ γιαγιά	Συνταξιούχος (ιδιωτικού τομέα)	Συνταξιούχος (ιδιωτικού τομέα)	Συνταξιούχος (αυτοαπασχ.)	Συνταξιούχος (αυτοαπασχ.)	Συνταξιούχος (αγρότης)
Γονέας	Επιχειρηματίας	Αυτο-απασχολούμενος	Μισθωτός δημοσίου τομέα	Απασχόληση στην οικογενειακή επιχείρηση	Συνταξιούχος (δημοσίου τομέα)
Νέος	Απασχόληση σε οικογενειακή επιχείρηση	Αυτο-απασχόληση	Σε εκπαίδευση	Άνεργος	Απασχολούμενος
Οικογενειακή κατάσταση & Τέκνα					
Παπούς/ γιαγιά	έγγαμος-2	έγγαμος-3	έγγαμος-1	χήρα-2	έγγαμος-2
Γονέας	έγγαμος-2	έγγαμος-3	έγγαμη-2	έγγαμη-2	έγγαμος-2
Νέος	άγαμος-0	άγαμος-0	άγαμος-0	άγαμος-0	άγαμος-0

Πίνακας 1β. Χαρακτηριστικά των νέων γυναικών, των γονιών και των παππούδων/ γιαιάδων τους

Οικογένεια	6	7	8	9	10
Επαγγελματική κατάσταση	Απασχόληση σε οικογενειακή επιχείρηση	Αυτο-απασχολούμενη	Σε εκπαίδευση	Άνεργη	Απασχολούμενη
Περιφέρεια	αστική	αστική	αστική	μη-αστική	μη-αστική
Φύλο & Ηλικία					
Παπούς/ γιαιά	θήλυ-71	θήλυ-93	θήλυ-60	άρρεν-84	θήλυ-86
Γονέας	θήλυ-46	άρρεν-64	θήλυ-43	θήλυ-58	θήλυ-56
Νέος	θήλυ-23	θήλυ-33	θήλυ-20	θήλυ-30	θήλυ-35
Επίπεδο εκπαίδευσης					
Παπούς/ γιαιά	Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	Κάτω από Πρωτοβάθμια	Κάτω από Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	Κάτω από Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	Κάτω από Πρωτοβάθμια εκπαίδευση
Γονέας	Ανώτατη εκπαίδευση	Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	Ανώτατη εκπαίδευση	Ανώτατη εκπαίδευση	Δευτεροβάθμια εκπαίδευση
Νέος	Ανώτατη εκπαίδευση	Ανώτατη εκπαίδευση	Σε Ανώτατη εκπαίδευση	Σε Ανώτατη εκπαίδευση	Ανώτατη εκπαίδευση
Απασχόληση					
Παπούς/ γιαιά	Συνταξιούχος (αυτοαπασχ.)	Συνταξιούχος (αγρότης)	Μερική αυτοαπασχόληση	Συνταξιούχος (αγρότης)	Συνταξιούχος (αγρότης)
Γονέας	Επιχειρηματίας	Συνταξιούχος (δημοσίου τομέα)	Άνεργος	Συνταξιούχος (δημοσίου τομέα)	Φροντίδα νοικοκυριού
Νέος	Απασχόληση σε οικογενειακή επιχείρηση	Αυτο-απασχόληση	Σε εκπαίδευση	Άνεργος	Απασχολούμενος
Οικογενειακή κατάσταση & Τέκνα					
Παπούς/ γιαιά	χήρα-8	χήρα-2	έγγαμν-1	έγγαμν-2	χήρα-4
Γονέας	έγγαμν-2	έγγαμν-2	έγγαμν-2	έγγαμν-2	έγγαμν-2
Νέος	άγαμν-0	άγαμν-0	άγαμν-0	έγγαμν-0	άγαμν-0

